

Norge «delt i tre» da frigjøringen endelig kom

Av Nils Morten Udgaard, tidligere utenriksredaktør i Aftenposten

Mens et hærsatt Norge 8. mai 1945 eksploderte i jubel over en krig som var slutt, mens flaggene kom opp og blendingsgardinene ned, var en uro allerede til stede - bak kulissene - om Norges plass mellom stormaktene som hadde knust Tyskland militært.

FOTO: Scanpix

En norsk militærmisjon ledet av oberst A.D. Dahl og de første norske troppene ankom til Nord-Norge fra Storbritannia i november 1944, for å delta i kampen mot tyskerne i Finnmark sammen med den sovjetrussiske hær. Oberst Dahl (i midten) og kaptein Erling Hostvedt står ved rekken og ser det første glimtet av norskekysten. Militærmisjonen styrte Finnmark fra Kirkenes og frem til Lyngenfjorden.

Folkemassene i gatene feiret slutten på fem års okkupasjon og skjøyv alle utenrikspolitiske bekymringer til side. De fikk vente.

Norge gikk inn i krigen 9. april 1940 som en nøytral stat, uten erfaring fra storpolitikkens virkelighet, og kom ut av krigen som en alliert og kjempende stat — med skjellsettende erfaring som en liten partner i en stor militær og politisk allianse. «Look to Norway», sa USAs krigstids-president Franklin D. Roosevelt, «og du vil forstå hvorfor denne krigen mot underkuelse og diktatur utkjemper.»

Norge var en liten heltenasjon, ikke bare i egne, men i noen grad også andres øyne, og vi hadde et stykke flaks når vi til slutt unngikk et blodig oppgjør med en fullt væpnet tysk okkupasjonshær på 350.000 mann. Hver niende person i Norge var en tysk soldat!

Vendepunktet kom i løpet av en dramatisk natt til 8. mai, da den knapt 30 år gamle Jens Chr. Hauge - leder for Milorg, de militære hjemmestyrkene - klarte å forhandle frem en fredelig tysk nedleggelse av (nesten) alle våpen, fra et kjellerrom i KNA-hotellet i Oslo. Tysklands fulle kapitulasjon den 8. mai skulle også gjelde Norge, ikke bare på papiret, men i praksis - her og nå.

Styrte Øst-Finnmark fra Kreml

Men dette var et Norge som i mai 1945 så annerledes ut enn noen annen krigførende stat,

fordi landet i realiteten var delt i tre: Øst-Finnmark var befrikket i oktober 1944 av den sovjetiske hær, som okkuperte Kirkenes og en liten landstripe ved grensen. De fikk sine instruksjoner fra Sovjet-lederen Josef Stalin, som satt bak Kremles murer i Moskva.

Det øvrige Finnmark, frem til Lyngfjorden, ble styrt av den norske eksil-regjeringen, som satt i London, uten full kontroll over egne styrker. Den fikk under enormt store problemer sendt en liten norsk styrke med båt fra Skottland til Finnmark, samtidig som en annen liten norsk styrke tok seg inn i Finnmark fra Sverige. De ville vise flagget, i det eneste fylket som var under norsk styre i mai 1945.

Hele resten av Norge, der tyskerne hadde sittet med kontrollen, ble ved kapitulasjonen 8. mai underlagt sjefen for de amerikansk-britiske styrkene i Europa, USA-general (og senere president) Dwight D. Eisenhower. Han var igjen underlagt instruksjoner fra den politiske ledelse i Washington og London. Britenes 59-årige general Sir Andrew Thorne, med bare få tusen soldater, var Eisenhowers mann i Norge og «styrte» i virkeligheten landet i den første måneden etter frigjøringen.

Denne underlige tredelingen varte ikke lenge, for etter en måned var kong Haakon 7. og London-regjeringen med statsminister Johan Nygaardsvold vendt tilbake til Oslo og overtok styringen av Norge skritt for skritt. Men delingen var et forvarsel om Norges spesielle stilling gjennom hele den kalde krigen, som NATO-alliert og samtidig nabo av Sovjetunionen - og med et Finnmark som i et halv århundre forble «off-limit» for utenlandske NATO-tropper, for ikke å uroe Kreml.

Fryktet «historiens dom» i Tyskland

Det var natt til 7. mai - kl. 02.41 - at den tyske generalen Alfred Jodl undertegnet kapitulasjonen i Eisenhowers hovedkvarter i Reims i Nord-Frankrike. Klokkene 23.01 den 8. mai skulle all ildgivning opphøre. I dag er bygningen blitt et lite museum, som er vel verdt et besøk - det viser Eisenhowers operasjonskart og bordet der de tyske offiserene satte sitt navnetrekk under kapitulasjonsteksten. Eisenhower deltok ikke, han ventet i et siderom, men mottok Jodl - som hadde lavere grad - ganske kort og erklærte at den tyske offiseren ville bli holdt personlig ansvarlig for at avtalen ble respektert. Den gjaldt også Norge. Jodl ble halvannet år senere hengt i Nürnberg, dømt som krigsforbryter.

Eisenhower avviste i slutfasen et forslag om å sende en divisjon gjennom Sverige for å ta imot den tyske kapitulasjonen i Norge. Hans frykt var at ledelsen i Tyskland ville bryte sammen, slik at ingen lenger kunne gi den «ubeseirede» armeen i Norge og andre styrker ordre om å legge ned våpnene. Fanatisme og den prøyssiske æreskodeks var til stede i offiserens hoder - de hadde sverget troskap overfor Hitler - og mange fryktet «historiens dom».

Hauges dramatiske natt

I denne situasjonen var det at Jens Chr. Hauge tok kontakt med den tyske øverstkommanderende i Norge, general Franz Böhme, som nå hadde sitt hovedkvarter på Lillehammer hotell. I 1994 avslørte Hauge i sin bok Frigjøringen at han her fikk hjelp av en tysk etterretningsoffiser, major Frithjof Hammersen, som tidligere hadde tipset motstandsbevegelsen om planlagte, ikke-militære, tyske aksjoner i Norge, som arrestasjonen av studentene. Han hadde norsk mor, født i Arendal, og ble mobilisert til tysk

etterretningsarbeid i Norge fra sin jobb som shippingmann i Hamburg. Hauge hadde tillit til ham.

Sent på kvelden den 7. mai satt Hauge i kjelleren på KNA-hotellet og drøftet med Hammersen hvordan en tysk overgivelse kunne skje. Majoren ringte stadig til Lillehammer, og avslørte for første gang for de andre tyskerne at han hadde tett kontakt til Hjemmefronten og presset på for å få en avtale. Da Hauge og hans folk ville ha adgang til NRK for å sende ut meldinger til den norske befolkningen, nektet tyskerne og mobiliserte to bataljoner til forsvar av «det hvite huset» - NRK-huset - på Marienlyst i Oslo.

Nei til «sivilister»

«Det var litt av en natt», sa Hauge til meg i et intervju da boken kom. En stund så det ut som om alt kunne skjære seg. Böhme og hans folk nektet å overgi seg til Hjemmefrontens «sivilister». Da fikk de forsikringer om at overgivelsen skulle skje til regulære norske og allierte styrker. Og det ble bestemt at tyskerne selv skulle ha ansvaret for å holde disiplin i egne avdelinger. Derfor fikk offiserene og 2 prosent av soldatene beholde sine «personlige våpen».

Fra Hauges side var kravet at folk i Norge måtte merke en «grunnleggende endring i situasjonen» mellom 7. og 8. mai. Hvis ikke kunne situasjonen komme ut av kontroll. Noen måtte ta vare på begeistringens som veltet frem i det norske folk etter fem års krig og okkupasjon, mente Hauge.

Kompromisset ble kunngjøringen 8. mai i avisenes fellesutgave - «Oslopressen» - med en overskrift som huskes: «Vår kamp er kronet med seier». Men etter krav fra overkommandoen i Lillehammer - «den hadde ennå makten», påpekte Hauge - ble annet avsnitt i utkastet til erklæring fra Hjemmefrontens ledelse endret og fikk denne ordlyden: «Fienden har nå kapitulert, og snart vil vi helt ut være herrer i landet. Men husk: Kapitulasjon er ikke det samme som fred. Fienden har ennå våpen.» Hammersen spilte en nøkkelrolle da dette kompromisset ble til, fortalte Hauge.

Det ble en rolig og korrekt militær overgang i Norge, håndtert i det vesentlige av general Thornes stab av britiske offiserer. Lenge snakket Hauge lite om Hammersen, av frykt for at han ville få et forræderi-stempel hjemme i Tyskland. Men Milorg-sjefen sendte ham en fødselsdagshilsen. Og da majoren gikk bort midt på 1980-tallet, skrev Hauge et kondolansbrev til familien, som lot en lokal tysk avis trykke brevet.

Stalin protesterer

Det tok ikke lang tid før sovjetiske aviser begynte å kritisere briter og amerikanere for at tyskerne i Norge ikke ble behandlet som vanlige krigsfanger, men som «avvæpnet militært personell». Og da «de tre store» - Josef Stalin, Winston Churchill og Harry S. Truman - møttes i Potsdam utenfor Berlin i juli 1945 for å drøfte seiersmaktens politikk i Tyskland, tok det ikke lang tid før de tyske soldatene i Norge ble nevnt. Stalin bemerket at vestmaktene holdt 400.000 tyske soldater i Norge, de var ikke engang avvæpnet og «ingen vet hva de venter på». Churchill var overrasket; han trodde troppene var avvæpnet og lovet at det skulle skje. Han ville undersøke saken og forsikret Stalin om at «jeg holder dem ikke oppe i ermet for bruk, hvis det skulle oppstå noen misforståelser i nord». I etterkant sendte russerne en formell klage - som ble kontant avvist - over at USA og Storbritannia

ikke fullt ut overholdt prinsippet om en «betingelsesløs overgivelse» for de tyske troppene i Norge.

Alt dette viste hvordan den begynnende politiske spenningen mellom øst og vest - mellom Sovjetunionen på den ene side og USA og Storbritannia på den andre - også var følbart i Norge. Men den var stort sett bare merkbar «bak kulissene», for regjeringen og i det militære og diplomatiske embetsverket. Problemene med russerne ble drøftet i hemmelige stortingsmøter, som forble ukjente for norsk opinion. Men historikere har i ettertid sett at møtene var kjent for sovjetiske myndigheter, trolig via kommunistenes partikanaler. Kremli visste mer enn norske borgere.

På denne tiden ble russerne oppriktig feiret som frigjørere og krigshelter. Arbeiderpartiet og kommunistene drøftet samarbeid, og Sovjetunionen ble spesielt fremhevet som samarbeidspartner. Da et Norsk-Sovjetisk Samband ble stiftet så tidlig som i juni 1945, var både statsminister Einar Gerhardsen, Hjemmefrontens leder Paal Berg, utenriksminister Trygve Lie og LO-lederen Konrad Nordahl blant stifterne, sammen med ledende generaler og diplomater. I regjeringkretser var troen på det sovjetiske samfunnseksperiment like sterk som troen på at det ville komme en «kapitalistisk krise» i USA i kjølvannet av krigen.

Norge i britenes «interessesfære»

Men det som viste seg å være viktig for Norge - uten at dette var klart erkjent i Oslo - var at Sovjetunionen og Stalin selv hele tiden så på Norge som en del av en britisk «interessesfære» i Europa, og at han forlangte at USA og Storbritannia skulle anerkjenne en egen sovjetisk «sfære» i øst. Dette ble klart allerede i desember 1941, da britenes utenriksminister Anthony Eden møtte Stalin i Kremli til det første møte mellom disse to nye allierte - mens tyske armeer lå rundt Moskva. Stalin krevet et britisk tilsagn om en sikkerhetssone mot vest etter krigen, omtrent langs Tsar-Russlands gamle grense, og sa at han ikke ville ha noe imot britiske militærbaser i Belgia, Nederland, Danmark og Norge når krigen var over. For britene var dette vanskelig, fordi USA - den allierte som de håpet ville avgjøre krigen - gikk imot slike hemmelige og udemokratiske avtaler i gammel kolonistil. Heller ikke Norge fikk helt klar beskjed om disse samtalene, ut over det at britene skulle ha ansvaret for frigjøringen av Norge.

Derfor var Norge nervøs da sovjetiske soldater i oktober 1944 krysset grensen ved Kirkenes. Russerne spurte britene om de ville sende tropper til Finnmark, men fikk nei, for London hadde ingen «ledige» styrker. Tyskerne trakk seg tilbake bak Lyngen-linjen, etter å ha brent Finnmark. Et område så stort som Danmark ble liggende som et militært «ingenmannsland», mellom russere og tyskere i nord.

«Kast Svalbard-traktaten i papirkurven»

Da var det at utenriksminister Trygve Lie dro fra London til Moskva for å snakke med russerne om deres planer og om det praktiske samarbeidet i Finnmark. Og det gikk greit, inntil Lie ble innkalt til utenriksminister Vjatsjeslav Molotov klokken 1 om natten den 11. november. Nå krevet russerne helt uventet at Svalbard-traktaten (der en rekke andre land er med) skulle «kastes i papirkurven». Norge og Sovjetunionen måtte gjøre Svalbard om til et «felleseie» og etablere et felles forsvar for øygruppen. Ifølge traktaten skulle

Svalbard ikke ha noen militære befestninger. Nå viste Molotov til at Russland hadde liten tilgang til havene (Øresund, Dardanellene), men hadde en åpning i nord. Krigen hadde vist at skipsfarten - Murmansk-konvoiene - der kunne angripes, av tyske fly- og marinestyrker fra baser i Norge.

I sine memoarer forteller Lie at han gikk tilbake på hotellet, noterte ned innholdet i samtalen, stakk papirene under hodeputen og la seg for å sove foran avreisen neste dag. Etter noen tid merker han at en person er i rommet og forsøker å nappe ut papirene - men forsvinner da Lie våkner. Sovjetunionens hemmelige politi har ikke sovet.

Tromsø - en sovjetisk havn?

Den norske regjering i London følte et tungt politisk press fra Moskva, som hadde tropper på plass i det østligste Finnmark - og kanskje ønsket isfrie sovjetiske havner lenger vest i Norge. I april 1945, like før krigen er slutt, går regjeringen med på å forhandle om felles forsvar av Svalbard, under FNs overhøyhet, men hele saken blir liggende på vent mens den annen verdenskrig får sin dramatiske avslutning.

I årene etter Sovjetunionens oppløsning i 1991 var sovjetiske diplomatiske arkiver en kort tid åpne, og da kunne den norske historikeren Sven Holtsmark fastslå at generalstaben i Moskva på tampen av krigen foreslo for Stalin at Norge burde være med på å dekke omkostningene ved russernes frigjøring i nord. Og det kunne skje ved «langtidsleie» av «militært sett viktige områder» som Tromsø, Hammerfest, Vadsø og Vardø, fremgikk det av dokumentene. Sovjetiske diplomater satte lignende tanker ned på papiret. Men det interessante her er ikke hva embetsverket i Moskva skrev, men det faktum at ingen av disse ideene ble fulgt opp av den politiske ledelsen - av Stalin.

Problemer i kø

Forklaringen finner vi i at Stalin holdt seg til sine ideer om en «innflytelsessfære», der det viktigste var å hente tilbake Tsar-Russlands kjede av «buffer-stater» mot vest, det som ble «østblokken». Da var det et argument hos ham overfor briter og amerikanere at han overlot til dem å holde styring på det øvrige Europa - der Norge hørte til. Stalin så seg selv i en tsaristisk utenrikspolitisk tradisjon. Han leste flittig i bøker om Tsar-Russlands utenrikspolitikk, har forskerne fastslått. De har funnet Stalins notater i marginen i historiebøkene i hans bibliotek.

Ved frigjøringen av Norge sto problemer som berørte stormaktene i kø. I tillegg til et langt høyere tall på tyske soldater enn myndighetene hadde regnet med, hadde tyskerne brakt anslagsvis 130.000-140.000 tvangsarbeidere til Norge, blant dem 84.000 russiske krigsfanger. I de tyske rekkene oppdaget myndighetene 37.000 ikke-tyskere, fra 40 ulike nasjonaliteter. Godt over en tredjedel av tyskerne hørte dessuten hjemme i den sovjetiske sonen av Tyskland, og dit gikk tilbakereisen tregt. Men det er igjen interessant at da den norske regjeringen på ettersommeren 1945 antydte at de sovjetiske troppene i nord ikke lenger var påkrevet, ble de trukket raskt hjem. Den 25. september 1945 forlot den siste sovjetiske soldat norsk jord. Det samme skjedde med de sovjetiske soldatene som i 1945 befridde danske Bornholm.

De allierte maktene hadde trolig aldri mer enn 20.000 soldater i Norge under frigjøringen, og bare 4700 av dem var amerikanere. De nedla sin militærmisjon i Norge 24. oktober 1945, og før måneden var ute, hadde også general Thorne avvirket sin kommando og

forlatt Norge. Men først 15. desember 1945 overtok Norge den fulle militære jurisdiksjon - den militære styringen - av hele Norge. Ved årsskiftet 1945-46 hadde britene fremdeles 1200 mann i Norge, som del av et militært samarbeid som fortsatte ganske diskret fra krigsårene inn i etterkrigstiden - og var med på å legge føringer for Norges NATO-medlemskap i 1949.

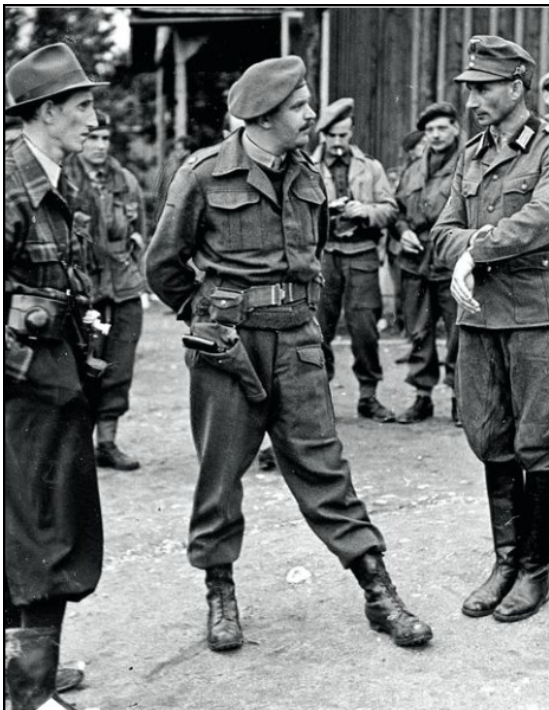

📷 AFTENPOSTEN

Den tyske hær skal avvæpnes og sendes tilbake til Tyskland. Bildet er tatt i Rosenkrantz' gate i Oslo i maidagene 1945. Som vakt på stedet kun en mann fra Hjemmefronten med gevær, iført genser og nikkersbukser. De tyske soldatene er fortsatt bevæpnet.

Statsminister Einar Gerhardsen, tidligere sjef for de allierte styrkene i Norge, general Andrew Thorne, og forsvarsminister Jens Christian Hauge studerer trebindsverket Norges krig 1940–45 i 1951. Det var Jens Christian Hauge som på vegne av Hjemmefronten natt til 8. mai fremforhandlet avtalen om at de tyske styrkene skulle legge ned våpnene.

📷 AFTENPOSTEN

En journalist fra Aftenposten fulgte britiske fallskjermssoldater da de overtok kontrollen over en tysk garnison ved Mjøsa i maidagene 1945.